

DOI:10.26104/NNTIK.2023.83.13.038

Кочкарова Э.А., Рысмендеев Б.Дж., Осмонова А.А., Ормонова А.А.

КЫРГЫЗСТАНДА САЯСИЙ ПАРТИЯЛАРДЫН ТҮЗҮЛҮШҮ
САЯСИЙ-УКУКТУК КӨРҮНҮШ КАТАРЫ

Кочкарова Э.А., Рысмендеев Б.Дж., Осмонова А.А., Ормонова А.А.

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ
КАК ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ЯВЛЕНИЕ

E. Kochkarova, B. Rysmendeev, A. Osmonova, A. Ormonova

FORMATION OF POLITICAL PARTIES AS A POLITICAL
AND LEGAL PHENOMENON IN KYRGYZSTAN

УДК: 342.321(575.2) (04)

Макалада Кыргызстандагы саясий партиялардын түзүлүш тарыхы каралат. Кыргызстанда XX кылымдын 90-жылдарынын башынан тартып саясий партияларды уюштуруунун жана ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздерин түзүү процесси башталганы, бирок конституциялык мыйзамдардагы боштуктар жана анын бул институтту жөнгө салуудагы адекваттуу эместиги белгиленген. өткөн кылымдын 90-жылдарынын аягы айкын болгон. Мына ушундан улам 1999-жылдын 12-июнундагы № 50 «Саясий партиялар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын кабыл алынышы партиялык системаны, укуктук жана уюштуруучулук жактан чыңдоого өбөлгөлөрдү түзүүгө мүмкүндүк берген мыйзам ченемдүү натыйжа болду. идеялык-саясий ар түрдүүлүктүн, көп партиялуулуктун конституциялык принциптерин ишке ашыруунун механизмдери. Азыр Кыргызстанда жалпысынан саясий партиялардын мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өз ара мамилелеринин ар кандай аспектилери жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын системасы түзүлдү деп айтууга болот. Саясий партиялар мамлекеттик бийликтин институту болбостон, функционалдык жактан бийлик мамилелеринин системасына кирет жана саясий системанын бүтүндүгүн жана туруктуулугун камсыз кылуучу мамлекет менен жарандардын ортосундагы байланыштыруучу звено болуп саналат.

Негизги сөздөр: саясий партиялар, мамлекет, парламентаризм, жарандык коом, саясий система, укуктук мамлекет, демократиялык мамлекет, көп партиялуу система.

В статье рассматривается история становления политических партий в Кыргызстане. Указывается, что с начала девяностых годов XX века в Кыргызстане начался процесс создания правовой базы организации и деятельности политических партий, но пробелы конституционного законодательства и его неадекватность в регулировании данного института к концу 90-х годов прошлого столетия были очевидны. Именно по этой причине принятие Закона Кыргызской Республики «О политических партиях» от 12 июня 1999 года №50 стало закономерным результатом, позволившим создать предпосылки к укреплению партийной системы, правовые и организационные механизмы реализации конституционных принципов идеологического и политического многообразия, многопартийности. Сейчас уже можно констатировать, что в Кыргызстане в целом сформирована система нормативных правовых актов, регламентирующих различные аспекты взаимоотношений политических партий с органами государственной власти и местного самоуправления. Не будучи институтом государственной власти, политические партии функционально включены в систему отношений власти, являются связующим звеном

между государством и гражданами, обеспечивающим целостность и устойчивость политической системы.

Ключевые слова: политические партии, государство, парламентаризм, гражданское общество, политическая система, правовое государство, демократическое государство, многопартийность.

The article examines the history of the formation of political parties in Kyrgyzstan. It is indicated that from the beginning of the nineties of the XX century in Kyrgyzstan, the process of creating a legal framework for the organization and activities of political parties began, but the gaps in the constitutional legislation and its inadequacy in regulating this institution by the end of the 90s of the last century were obvious. It is for this reason that the adoption of the Law of the Kyrgyz Republic «On Political Parties» dated June 12, 1999 No. 50 was a natural result, which made it possible to create the prerequisites for strengthening the party system, legal and organizational mechanisms for the implementation of the constitutional principles of ideological and political diversity, multi-party system. Now it can be stated that in Kyrgyzstan, as a whole, a system of normative legal acts has been formed that regulate various aspects of the relationship of political parties with state authorities and local self-government. Without being an institution of state power, political parties are functionally included in the system of power relations and are a connecting link between the state and citizens, ensuring the integrity and stability of the political system.

Key words: political parties, state, parliamentarism, civil society, political system, rule of law, democratic state, multi-party system.

Кыргызстанда партиялык системаны түзүү жана анын жигердүү болушу зарылчылыгы саясий партиялар жарандык коомдун негизги элементи катары таанылганы менен да шартталган, аны куруу учурда мамлекеттин биринчи кезектеги милдеттеринин бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын 2021-ж. 5-майындагы Конституциясынын 8-беренесинде саясий көп түрдүүлүк жана көп партиялуу система таанылат.

Бул жагдайлар Кыргыз Республикасындагы партиялык системаны укуктук жөнгө салуунун бардык элементтерин жана өзгөчөлүгүн ар тараптуу жана терең изилдөөнүн жана аны өнүктүрүүнүн перспективаларын аныктоонун зарылдыгын алдын ала аныктады. Чет өлкөдө болуп жаткан ушул сыяктуу процесстерди эске алуу менен, чет элдик демократиялык мамлекеттерде саясий партиялардын уюшулушун жана ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуу маселесин илимий

түшүнүүгө аракет кылуу абдан өз убагында жана негиздүү болуп көрүндү.

Бул жагдайлар Кыргыз Республикасындагы партиялык системаны укуктук жөнгө салуунун бардык элементтерин жана өзгөчөлүгүн ар тараптуу жана терең изилдөөнүн жана аны ар кандай өнүктүрүүнүн перспективаларынын аныктоосунун зарылдыгы алдын ала аныкталды. Чет өлкөлөрдө болуп жаткан окшош процесстерди эске алганда, элдик демократиялык мамлекеттерде да илимдин түшүнүгүнө ылайык саясий партияларды уюштурууну жана алардын ишин укуктук жөнгө салуу маселеси каралбайт.

Биздин өлкөдө партиялык системанын алсыздыгы жана натыйжасыздыгы негизинен эки фактор менен шартталган. Биринчиден, жарандык коомдун алсыздыгы Кыргыз Республикасында партиялардын түзүлүшүнө терс таасирин тийгизет, ал эми партиялык ишмердүүлүктүн таасири аркасында жарандык коомдун өнүгүүсү келип чыкканда алардын бар экендигин жана пикирлерин танууга болбойт. Ошол эле учурда жарандык коомдун өнүкпөгөндүгү дагы бир маанилүү көйгөйдү – саясий элита менен коомдун ортосундагы байланыштын жоктугун пайда кылып жатканын танууга болбойт. Кыргызстанда, бир пикирге келүү кыйын болгон М.Иманалиевдин айтымында, «партиялар элиталык себептер менен өкүлчүлүк кылынбайт жана түзүлбөйт, Кыргыз Республикасы олуттуу элитанын жоктугунан жапа чеги жатат: саясий, экономикалык жана эң негизгиси интеллектуалдык» [1, 6-б.] жана партиялардын алсыздыгынан улам парламенттик системаны калыптандырууда да көйгөй бар.

Кыргызстандагы саясий партиялар жарандык коомдун өкүлдөрү болгону менен, акыркысы түзүлө электигине байланыштуу ошол эле «жеңил» саясий элитанын өкүлдөрү.

Чындыгында Кыргызстандагы саясий партиялар XVII-XVIII кылымдардагы европалык партиялардын өнүгүү деңгээлине дал келген өнүгүү деңгээлинде, алар жергиликтүү түзүлүшсүз жана партиялык тартипсиз экономикалык жана саясий элитанын тар клубдары болгон, «саясий партиялар Кыргызстанда ... сейрек учурларды эске албаганда, алар саясий партиялар гана эмес, саясий клубдар болуп саналат» [1, 3-б.].

Кыргызстандагы партиялардын алсыздыгын түшүндүргөн экинчи фактор – коомдо аздыр-көптүр маанилүү социалдык топтордун ачык айтылган кызыкчылыктарынын жоктугу. Ошол кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн саясий партия сыяктуу күчтүү куралды колдонуу үчүн жетиштүү түрдө так айтылган эмес.

Советтик «партиялык» системанын курулушу натыйжалуу партияларды түзүүдөгү анын ролун аныктаган үч шарттын тууралыгын тастыктайт: тааал уюшкан коомдун болушу, өнүккөн жарандык

коомдун болушу жана бул коомдо ар кандай кызыкчылыктардын болушу.

Мамлекет жарандык коомду өзүнө сиңирип алганда, социалдык кызыкчылыктардын айкындыгы жана көп түрдүүлүгү жок болгондо, коомду комплекстүү уюштуруу сыяктуу шарт болгондо өлкөдө дени сак партиялар пайда болушу мүмкүн эмес. Жогоруда айтылган бардык шарттар аткарылганда, партиялар саясий оппозиция активдешкенде гана пайда болот.

Кыргызстанда партиялардын түзүлө башташы, көп партиялуулуктун пайда болушу окумуштуулардын пикири боюнча 90-жылдардагы жаңы көрүнүш болгон эмес [2, 10-20-бб.]. Кыргызстандагы алгачкы партиялар большевиктерге чейин уюшкандыкта түзүлгөн «Алаш-Орда» партиясынын аймактык бөлүмдөрү, солчул эсерлер партиялары сыяктуу уюмдар болгон [3, 10-б.].

«Алаш» партиясынын программасында мамлекетти демократиялык уюштуруунун мындай принциптери чагылдырылган: бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот болуп так бөлүштүрүү; мыйзам чыгаруу бийлигинин аткаруу бийлигинин ишин контролдоо укугу; жашыруун добуш берүү аркылуу жалпы, тең жана тике шайлоо укугу сыяктуу шайлоо принциптери; сөз эркиндиги, союздар, демонстрациялар, жеке кол тийбестик, мамлекеттин секуляризми, элге билим берүү жарыяланды. Мына ушунун баары «Алаш» партиясынын өкүлдөрүнүн «ачык эле мыйзамдуулуктун жактоочулары» болгондугунан далили болгон [2, 46-47-бб.]. «Букара» («Кедейлер») союзу «партия» деп аталып, массалык уюм болгон, анын коомдук негизин жалаң кедейлер жана дыйкандар эмес, чиновниктер, дыйкандар, байлар, манаптар да түзгөн, келечектеги демократиялык түзүлүш мамлекетине карата өз көз карашы бар соодагерлер, студенттер [2, 76-б.]. Кыргызстанда партиялык курулуштун кээ бир тажрыйбасы 1991-жылы эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин эле болгон.

КПСС БКнын 1985-жылы болуп өткөн апрель Пленумунан кийин «Демос», «Современник», «Издөө», «Замандан», «Позиция», «Демилгелүү жаштар союзу» сыяктуу саясий дискуссиялык клубдар өз ишин баштады. Бул СССРде саясий плюрализмдин башталышынын далили болушу мүмкүн.

Республикалык «Ашар» коомдук уюму айылдык кыргыз жаштарынын («өзүн-өзү куруучулардын») социалдык-экономикалык өнүктөрү, улуттук кайра жаралуу идеялары менен стихиялуу кыймылынан түзүлгөн. 1990-жылдын январь айында болгон митингнде республиканын жетекчилигинин отставкага кетиши талап кылынган. Кийинчерээк «Асаба» улуттук-демократиялык кыймылы (1990-ж. декабрь) сыяктуу улуттук-кайра жаралуу багытындагы саясий уюмдар пайда болгон [3, 12-б.]. 1990-жылдын май айында

алардын негизинде жалпы республикалык «Кыргызстан» Демократиялык Кыймылы (КДК) түзүлүп, «Эркин Кыргызстан» (ЭрК) демократиялык партиясы (1990-ж. декабрь) сыяктуу саясий партиялардын түзүлүшүнө, албетте, салым кошкон. Ошентип, Кыргызстанда КМШнын башка өлкөлөрүндөй эле 1985-1995-жж. КПСС тараганга чейин эле түзүлгөн коомдук-саясий кыймылдардан жана бирикмелерден түзүлгөн партиялардын түзүлүшүнүн биринчи этабы өттү.

1999-жылдын 12-июнунда «Саясий партиялар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынганга чейин, саясий партиялардын ишин жөнгө салуучу негизги атайын мыйзам болгонго чейин партияларды мамлекет тарабынан таануунун укуктук механизми расмий каттоо болгон. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги менен 1990-жылы декабрда Кыргыз Республикасынын суверенитетинин Декларациясынын кабыл алынышы, 1991-жылдын 31-августунда эгемендүүлүккө ээ болушу, ошондой эле 1993-жылы Конституциянын кабыл алынышы партияларды түзүү процессин укуктук жөнгө салуу маселелерин козгоду. Кыргызстанда партиялар коомдук кыймылдардын негизинде жана «элиталык чөйрөлөр менен катардагы жарандардын каршы аракеттери бириктирилгенде» түзүлгөн [4].

1992-ж. түзүлгөн «Эркин Кыргызстан» партиясы кийин экиге бөлүнүп, жыйынтыгында «Ата Мекен» социалисттик партиясы түзүлгөн. Ошол эле учурда Кыргызстан коммунисттер партиясы (ПКК) түзүлүп, 1993-ж. Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДК) партиясы түзүлгөн. Ошол эле учурда Кыргызстан социал-демократиялык партиясы да түзүлгөн.

1994-жылдын 22-октябрында өткөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жана 1995-жылдын 5-февралында жаңы эки палаталуу Жогорку Кеңешке өткөн парламенттик шайлоо Кыргызстандагы партиялык курулушка олуттуу таасирин тийгизген. 1994-жылы күзүндө өткөн Жогорку Кеңешке шайлоодо алардын талапкерлеринин жеңишин камсыз кылуу үчүн эки шайлоо блогу – «Демократиялык күчтөрдүн Конгресси» жана «Кыргызстандын биримдиги үчүн» түзүлгөн. Парламенттик шайлоонун жыйынтыгында 10 партиядан 35 депутат шайланды, анын 17си Мыйзам чыгаруу жыйынына, 18и Эл өкүлдөр жыйынына. Юридикалык жактан бул блоктордун ролу анча деле чоң эмес болгон, муну бул шайлоолордо мажоритардык шайлоо технологиясы колдонулгандыгы менен түшүндүрүүгө болот [3, 3-б.]. Ушул чакырылыштагы Жогорку Кеңеште фракцияларды жана депутаттык топторду түзүү, б.а., партиялардын парламенттик ишке кагышуусунун формалары эч кандай өнүгүүгө ээ болгон эмес. Парламент өнүккөн демократиялык мамлекеттердегидей саясий жактан түзүлгөн эмес [4, 10-б.].

Шайлоодо партиялар үчүн белгилүү бир атаан-

даштыкты жараткан партиялар менен коомдук бирикмелердин башка түрлөрүнүн ортосундагы принципалдуу айырмачылыктар Президенттин 1994-жылдын 27-октябрындагы Жарлыгы менен жоюлган, б.а. Депутаттыкка кандидаттарды керсетуу укугу өзүнүн саясий уюму болуп саналбаган коомдук уюмдарга да берилген. Бул жобо партиялардын саясий активдүүлүгүнө терс таасирин тийгизген [3, 18-б.].

1991-1995-жылдары Кыргызстандын партиялары улуттук эгемендүүлүк идеяларын жана мамлекеттеги демократиялык өзгөрүүлөрдү бириктирген, бирок изилдөөчүлөр белгилегендей, мамлекеттик тил, кош жарандуулук, жерге жеке менчик, эки палаталуу парламент, алардын позициялары бир кыйла айырмаланган [3, 17-б.].

Партиялар саны жагынан аз болгон, туруктуу саясий репутацияга ээ болгон эмес, «бул саясий партиялар эмес, саясий активдүү жарандардын чакан топтоору болгон» [5, 233-б.], бирок ушул жылдары партиялар Кыргыз Республикасында жарандык коомдун жана көп партиялуу системанын калыптанышына негиз салышкан.

Партиялардын ишмердүүлүгү активдешкен 1996-жылдан 2000-жылга чейинки мезгилди Кыргызстандагы саясий партиялардын өнүгүүсүнүн кийинки этабы деп атоого болот.

«Саясий партиялар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын кабыл алынышы менен партиялардын саны көбөйдү, буга, атап айтканда, 1998-жылы өткөрүлгөн референдумдун жүрүшүндө, партияларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүгө шарт түздү. Келечекте партиялык системаны калыптандыруу (пропорционалдык-мажоритардык системаны колдонуу менен эки палаталуу парламентти түзүү) жана шайлоо системасын өркүндөтүү үчүн зор мааниге ээ болгон Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы болду.

1999-жылдын апрелинде кабыл алынган «Кыргыз Республикасындагы шайлоолор жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Кодексине ылайык, партиялар Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттыгына өз талапкерлерин бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча гана эмес (мажоритардык шайлоо боюнча), ошондой эле партиялык тизме боюнча (пропорционалдык система боюнча) көрсөтө алышкан. Кодекске шайлоо комиссияларына өз талапкерлерин көрсөтүү жана добуш берүү күнү шайлоо участкаларына өз байкоочуларын жиберүү укугу каралган.

Жалпысынан алганда, саясий партиялар коомдук феномен катары тиешелүү социология, саясат таануу жана тарых илимдери тарабынан бир топ кылдат изилденген, муну конституциялык укук илиминин көз карашынан алганда алардын изилдөөсү жөнүндө айтууга болбойт.

Алардын пайда болушу менен дээрлик бир мезгилде саясий партиялар илимий кызыкчылыктын объектисине айланды, ага саясат таануучулар, тарыхчылар жана юристтер көңүл бурушту. Саясий партиялар жөнүндөгү алгачкы идеялар Берк, Вашингтон, Монтескье, Мэдисон, Руссо сыяктуу ысымдар менен байланышкан. Саясий партиялар проблемасы белгилүү социологдордун – Вебердин, Москинын эмгектеринде олуттуу орунду ээлейт. Саясий партияларга арналган жана бул кубулушту кийинки изилдөөгө олуттуу таасирин тийгизген олуттуу эмгектер XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында пайда болгон. Алардын авторлору – Дж. Брайс, Р. Мишельс, М. Острогорский – саясий партиялар жөнүндөгү илимдин башатында турган. Ошентип, Б. Хеннеси аларды партиялар жөнүндөгү изилдөөлөрдүн негиздөөчүлөрү деп эсептейт, ал эми С. Элдесвельд партиялар жөнүндөгү илимдин негиздөөчүлөрү деп атайт. Саясий партиялардын жалпы теориясынын негиздөөчүсү француз окумуштуусу М.Дюверже болуп эсептелет.

Совет жылдарында көп партиялуу система жок болгонуна карабастан, саясий партиялар боюнча изилдөөлөр негизинен чет элдик партиялык системаларга басым жасаганы менен токтогон жок. Бул изилдөөлөргө Б.М. Лазарев, А.И. Лукьянов, М.Н. Марченко, А.И. Щиглик, М.Х. Фарукшин, А.Н. Юртаев, Ц.А. Ямпольская, Л.М. Энтин жана башкалар.

1990-жылдан бери бул багытта илимий изилдөөлөр кескин күчөдү. Саясий партиялар менен байланышкан проблемалардын диапозону көптөгөн окумуштуулар тарабынан иштелип чыга баштаган, мисалы, А. Автономов, С.А. Авакян, С.А. Боголюбов, С.Е. Заславский, З.М. Зотова, В.Н. Краснов, Ю.А. Коргунюк, В.В. Лапаева, Ю.А. Юдин, А.А. Акунов, З.К. Курманов, У.К. Чыналиев, Т.Р. Ибраимов, Г.А. Бидилдаева жана башкалар. Бирок, илимий изилдөөлөрдүн олуттуу бөлүгү коомдук жана саясий көрүнүш катары партияларга багытталганын айтуу керек. Илимий эмгектердин бир топ азыраак бөлүгүндө тараптарды укуктук көрүнүш катары изилдөөгө байланышкан маселелер каралган. Иштин мындай абалын саясий партиялардын ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуу акыркы мезгилге чейин бул көрүнүштү мыйзамда

системалуу жана ырааттуу бириктирүүнү камсыз кылбаган ченемдердин бири-биринен айырмаланган тобу болгондугу менен түшүндүрүүгө болот.

Азыркы учурда тараптардын укуктук статусун жөнгө салуу да Кыргыз Республикасынын укуктук мейкиндигинде акырындык менен өзүнчө орунду ээлеп жаткандыгын көрсөткөн процесстер жүрүп жатат. Биздин оюбузча, бул процесстер конституциялык укук тармагынын тутумунда саясий партиялардын статусун жөнгө салуучу мыйзамдардын нормаларынын ордун тактоо менен байланышкан көйгөйдүн келип чыгышы жөнүндө айтууга негиз берет. Саясий партиялардын статусун белгилөөчү укуктук ченемдер партиялык иш чөйрөсүндөгү конституциялык-укуктук мамилелерди гана эмес, укуктун башка тармактарындагы «партиялык» мамилелерди да жөнгө салат. Атап айтканда, саясий партияларды мамлекеттик каттоону жөнгө салуучу нормалар административдик укукка тиешелүү. Саясий партияларды мамлекеттик каржылоонун мыйзамдуу консолидациясы каржылык мамилелерди бул институтка киргизүү жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, азыркы этапта саясий партиялар жөнүндө ар кандай юридикалык кубулуш сыяктуу эле деталдуу теориялык изилдөөнү жана илимий изилдөөнү талап кылган укуктук көрүнүш катары айтуу мүмкүн болуп калды.

Адабияттар:

1. Иманалиев М. Вне зависимости от типа, все политические партии должны ориентироваться на укрепление национальной системы ценностей и позиционирование этих интересов внутри страны и за ее пределами: встреча с М. Иманалиевым [Текст] / М. Иманалиев // Kergezstan Brief Issue: бюл. / Ин-т обществ.
2. Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы [Текст] / З.К. Курманов. – Бишкек: Илим, 1997. - 292 б.
3. Акунов А.А. К первым президентским выборам депутатов ЖК КР по партийным спискам [Текст] / А.А. Акунов, Э.К. Атокуров // Политика и общество. – Бишкек, 2000. – № 2. – 144-148 б.
4. Курманов З.К. Партиям нужен правовой статус [Текст] / З.К. Курманов // Слово Кыргызстана. – 1998. – 11 марта.
5. Ожукеева Т.О. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей [Текст] / Т.О. Ожукеева. – Бишкек: Б.и., 1995. – Кн. 1: Политические процессы в Кыргызстане. – 240-б.